

A LAICIZÁLÓDÓ EGYHÁZI ÉRTELMISÉG (TARNAI ANDOR)

A pietizmussal lezárult a vallásos (protestáns) mezben jelentkező haladó társadalmi és szellemi mozgalmak sora; előremutató, új tudományos és művelődési kezdeményezések ezután már csak világi célok jegyében jöhettek létre. A 17. századi karteziánus előzmények, illetve Bél Mátyás és körének munkássága után már a világi jellegű tudományosság uralomra jutása volt időszerű, ennek keretétől pedig a felvilágosodás polgári ideológiája magától kínálkozott volna. A vallásos jellegű haladó polgári mozgalmak világi folytatására az 1740–1770 közötti periódusban mégsem kerülhetett sor a történelmi fejlődés megbicsaklása, nemesi útra terelődése, a polgári erők végzetes elsorvadása, s mindezek folytán a barokk élettartamának káros meghosszabbodása folytán. A rendiségben és jezsuitizmusban megrekedt ország művelődését a 18. század derekán csak az előretörő középnemesség és az idegen abszolutizmus hozhatta mozgásba.

E két egyedül számottevő erő hamar rá is kényszerült a tudomány és kultúra világi irányú fejlesztésére. A nemesség ugyanis, hogy gazdasági prosperitását és idillikus-hedonisztikus vidéki életformáját biztosítsa, a központi kormányzat pedig, hogy az állam modernizálását végrehajtsa, a korszerű világi műveltséget nem nélkülözhetette. Új, világi igényei tekintetében mindkettő csak a papi és tanári pályán működő, polgári életszínvonalon álló legműveltebb hazai rétegre építhetett, egyúttal előmozdítva ennek gyors elvilágiasodását. A barokk utolsó periódusában így a tudományos és kulturális törekvések legfőbb letéteményese a laicizálódó egyházi értelmiség lett.

A kor magas képzettségű értelmiségi rétege, melynek tagjai főként a polgárság és kisnemesség soraiból származtak, történelmi funkcióját tekintve a protestáns polgári művelődés korábbi harcosainak helyére lépett. Kisebb részében ez utóbbiak közvetlen leszármazottja is, hiszen református és evangélikus képviselői Pápai Páriz, illetve Bél Mátyás törekvéseit folytatták. Többségét azonban katolikus egyháziak – jelentős részben szerzetesek – alkották, akik viszont az előző periódus jezsuita művelődésének örökösei. A késő-barokk laicizálódó egyházi értelmiségét e túlnyomórészt katolikus volta és – ezzel összhangban – nemesi szemlélete különbözteti meg leginkább reformátor, puritánus, pietista elődeitől. Ez utóbbiak számos kezdeményezését (pl. a nyelvművelés, természettudomány, tudomány-népszerűsítés [552](#)stb. terén) e katolikus egyháziak ugyan eredményesen továbbépítették, s a merev, avatag jezsuita kultúrát is fellazították, csak hogy, amit ötven év előtt a pietisták és még régebben a karteziánusok polgári alapon igyekeztek megoldani, azt ők most a nemesség érdekében valósítják meg – kedvező anyagi feltételek között, hivatalos támogatást élvezve – de félszázados késéssel.

A barokk jezsuitizmus visszaszorításában s a katolikus papi réteg elvilágiasodásában rendkívül fontos szerepe volt az állam egyház- és iskolapolitikájának. A felvilágosodott abszolutizmus kormánya arra törekedett, hogy az egyházat az állam racionális rendjébe tagolja be és ellenőrizze: gyengítette a pápai befolyást, korlátozta a jezsuiták hatalmát s enyhítette a protestánsok elnyomását, mert a vallásüldözés megzavarta az alattvalók békés munkáját és külpolitikai bonyodalmakat okozott. Jellemző, hogy a legelvakultabban protestánsellenes könyveket, Padányi Bíró Márton *Enchiridionját* (Kézikönyv), (Győr 1750) és Damiani János *Justa religionis coactióját* (A vallás szükségszerű egysége), (Buda, 1763) a helytartótanács betiltotta.

Az eddig kizárólagosan egyházi kézben levő iskolázás ezekben az évtizedekben fejlődött állami irányítás alatt álló közoktatásüggé. Nem csupán vallásos, hanem egyúttal hasznos munkát végző alattvalók nevelésére törekedve, a kormányzat elsősorban a leghatalmasabb tanítórend, a jezsuiták oktatási rendszerét igyekezett modernizálni. Már 1735-ben bizonyos reformok bevezetésére kényszerítette őket, majd sor került a nagyszombati egyetem bölcsészeti (1753) és jogi (1760) karának átszervezésére is. A jezsuita-oktatásnál gyorsabb ütemben fejlődött a modernebb gondolkodású piaristák tanító munkája, az evangélikus és református középiskolák pedig Bél Mátyás, illetve Maróthy György reformjainak

gyümölcsként szintén magasabb színvonalra emelkedtek. Ez utóbbiak közül a debreceni református kollégium történetének egyik fénykorát élte, – hála kiváló tanárainak, köztük a híres természettudós Hatvani Istvánnak (1718–1786).

Bár nemcsak az egyes felekezetek, szerzetesrendek tanítási programja volt eltérő, hanem gyakran az egyes tanintézetek is más-más tanterv szerint, különböző tankönyvek alapján végezték munkájukat, a természettudományok fokozódó szerepe, a történelem gondos tanítása és a hivatásra való nevelés előtérbe kerülése azonban valamennyit jellemezte. A formális képzéssel szemben a szakismeretek elsajátítását az állam erőteljesen szorgalmazta, ennek a célnak a jegyében került sor a kamarai tisztviselőket képző szempci Collegium Oeconomicum (1763) és a selmecbányai bányászati akadémia (1770) felállítására, továbbá az egyetem orvosi karának (1769) és mezőgazdasági tanszékének a megszervezésére. E folyamatot betetőzte végül a jezsuita rend feloszlata (1773), s ezzel a jezsuita iskolák és a nagyszombati egyetem állami kezelésbe vétele, ez utóbbinak Budára helyezése (1777), valamint a közoktatás új rendszerét szabályozó rendeletnek, a Ratio educationisnak (1777) a kibocsátása. Ezek az intézkedések már félreérthetetlenül a barokk letűnését s egy új, nagy korszak kezdetét jelzik.

553A katolikus egyházi értelmiség modernebb, világi irányú tájékozódásában a jezsuita teológia legképzettebb ellenfelei, a piaristák jártak az élen. Desericzky Vince (1702–1763) már az előző szakasz végén megtámadta a tiroli származású Jakob Spreng (1680–1745) jezsuitának a munkáját (*Theologia patrum vindicata* (A szentatyák tanításainak védelmezése), Nagyszombat 1727) *Lapis angularis* (Szegletkő), (Bécs 1733) című könyvében, egy évtizeddel később pedig Szokolóczy Vencel (1694–1768) foglalt állást velük szemben (*Meum, tuum* (Enyém, tied), Győr 1744). E viták hatására a jezsuitákkal nem rokonszenvező megyéspüspökök egymásután piaristákra bízta a teológia előadását szemináriumukban (Győr, Pécs, Kalocsa, Vác), akik így jelentős befolyást gyakorolhattak a katolikus papság újabb nemzedékére.

Az elvilágiasodás irányában hatott s az oktatási reformokkal volt összhangban a magyar piaristák skolasztikaellenes és eklektikus filozófiai álláspontja is, mellyel római tanulmányi éveik alatt, főleg Eduardo Corsini (1702–1765) munkássága nyomán ismerkedtek meg. Corsini jelentősebb hazai tanítványai közül Bajtay J. Antal (1717–1773), Cörver Elek (1714–1747) és testvére, János (1715–1773) a harmincas évek második felében tartózkodtak Rómában, felfogásuk a negyvenes években kezdett terjedni az országban. A piarista eklektikusok abból indultak ki, hogy a régi arisztotelészi filozófia az új természettudományos felfedezések, a korszerű matematikai ismeretek mellett nem tartható fenn, s ezért a korábban még visszautasított "újak", főként Galilei, Descartes, Newton, Leibniz, Wolff tanaiból szerkesztették tankönyveiket, vizsgáteleiket.

A jezsuiták a kormányzat 1753-i tanulmányi reformja után szintén kénytelenek voltak áttérni az eklekticizmusra. Tankönyveik szerzői: Jaszlinszky András (1715–1783), Adányi András (1716–1795), Iváncsics János (1722–1784) és Reviczky Antal (1723–1781) a piaristákhoz hasonlóan elítélték a skolasztikát, és a vallásos hit engedte keretek között felhasználták az újkori empirizmus és racionalizmus filozófusait. 1757 után a kopernikuszi világrendszert is taníthatták, miután az inkvizíció 1616. évi elítélő nyilatkozatát az egyház ekkor feloldotta.

Az elvilágiasodó egyháziak, miközben eklektikus filozófiájukkal hit és tudomány között kompromisszumot igyekeztek létrehozni, magának a vallásosságnak korántsem fordítottak hátat; mikor pedig a felvilágosodás gondolkodói támadást támadás után vezettek a tételes vallás és a klérus ellen, a hazaiak is bekapcsolódtak a hitvitázás helyébe lépő nemzetközi hitvédelmi irodalomba. Ennek első magyar művelője világi arisztokrata, Teleki József volt, aki *Essai sur la faiblesse des esprit-forts* (Az erős jellemek gyengeségéről), (Leyden 1760) című eredeti munkájával védelmezte a keresztény hit alaptételeit, de hamarosan mind katolikus, mind protestáns egyházi részről akadtak folytatói. A katolikusoknál Csapodi Lajos (1729–1801) nagyszombati jezsuita teológiai műveivel (*De religione revelata* I–II, (A kinyilatkoztatott vallásról), Nagyszombat 1771; *De Deo et divinis ejus* 554*attributis* (Az Istenről és lényének sajátosságairól), Nagyszombat 1772) indult meg a felvilágosodás ellen a harc. Csapodi francia és olasz

szerzők nyomán írt könyveinek felhasználásával mások azután számos további – népszerűbb – művet írtak a nemesi olvasóközönség számára. A reformátusoknál a hitvédelem szerepét a nem kevésbé reakciós fiziko-teológiai irányzat töltötte be, amely az újonnan felfedezett természeti törvényekből próbált isten létére következtetni. Legvaskosabb könyve, az angol William Derham *Physico-theologiaja* (Teológia természettudományi megvilágításban), (1713) Teleki József költségén, Segesvári István fordításában jelent meg magyarul (Bécs 1793).

Az a felemás helyzet, átmeneti állapot, mely a barokk világnézet bomlásában, de a következetes világi (polgári) ideológia elutasításában megmutatkozott, a laicizálódó egyházi értelmiség nemzeti tudatában is megfigyelhető. E vegyes etnikai összetételű réteg gondolkodását nagyjából még az előző periódusban kialakult – részben rendi (nemesi és jezsuita) eredetű, részben polgári (hungarus) fogadású – állampatriotizmus jellemezte; ennek széthullása azonban már megkezdődött, mégpedig különböző s egymásnak ellentmondó irányban. Ez az átalakulás részben a magyar nemesség vezető osztályá formálódásával, részben a többi magyarországi nép nemzeti ébredésével, részben pedig a Habsburg-abszolutizmus modernizáló törekvéseivel volt összefüggésben.

A magas képzettségű értelmiség jelentős része – a magyar származásúak többsége – a nemesség erősödő nyelvi, kulturális patriotizmusának a szószólója lett. Ribiny János, az evangélikus tanár, Sartori Bernát, a minorita és Bod Péter, a református pap – mint láttuk – a kor literátor-nemeseivel összhangban nyilatkoztak a magyar nyelv kiválóságáról és fejlesztésének szükségességéről. Sőt az értelmiségiek – mint az irodalommal hivatásszerűen foglalkozók – körében a művelt, de dilettáns nemeseknél is határozottabban jelentkezett a nyelv ápolásának, tisztaságának a gondolata, valamint a magyar nyelvű irodalom megbecsülése. A legöntudatosabb e téren Bod Péter volt, akinek a felfogása a 17. századi polgári protestáns nemzetszemlélet örökségéből is táplálkozott. Az *Isten vitézkedő anyaszentegyháza* (Bázel 1760) című könyvének előszavában nemcsak a latin szavak túlzott használatának és a németes-franciás modorosságnak üzent hadat, hanem már azt is hangsúlyozta, hogy "igen jó volna tudós emberekből álló Magyar Társaságot a magyar nyelvnek ékesgetésére, mint más nemzetekben vagy, felállítani". 1756-ban Ráday Gedeonhoz írott levelében is felvetette egy magyarországiakból és erdélyiekből szervezendő Literata Societas létrehozásának tervét.

A nemzeti nyelv kultuszával és kiművelésének igényével a magyarság kulturális értékeinek a megbecsülése párosult, ami nemcsak a historia litteraria erősebben magyar szempontú művelésében, hanem a régebbi írók latin és magyar alkotásainak újrakiadásában is megnyilvánult. A polgári nacionalizmus irányába mutató kezdeményezések mellett a nemzeti történet művelésében viszont a kor tudós értelmisége teljes mértékben megmaradt a nemesi-rendi felfogás korlátain belül. A tudományos történetírás ugyanis az előző időszak jezsuita örökségére épült, megalapozói is jezsuiták lettek, akik 555a magyar történelemnek mélyen feudális-nemesi szellemű koncepcióját hagyományozták a polgári-nemzeti mozgalmak korára.

A magyar nemzeti szempontok lassú érvényesülésével csaknem egyidőben a többi magyarországi nép kulturális életében is megjelentek a nemzeti erjedés jelei. Az akkor tekintélyes részben német lakosságú Pozsonyban megindult az első – és mindmáig leghosszabb életű – magyarországi hírlap, a *Pressburger Zeitung* (Pozsonyi Újság), (1764), s ugyanitt fejtette ki munkásságát a hazai német kora-felvilágosodás legnagyobb alakja, Karl Gottlieb Windisch (1725–1793). A század közepétől kezdve a nagyobb városokban német színjátszás bontakozott ki, s a német irodalmi nyelvet Gottsched nyelvtanain csiszolták. A szlovák értelmiség körében Bél Mátyásnak és társainak a munkássága hatott ösztönzően. Pavel Doležalnak (1700–1778) Bél előszavával megjelent *Grammatica Slavico-Bohemicája* (Szlovák–cseh nyelvtan), (Pozsony, 1746) a szlovák és cseh nyelv hangtani különbségeit tudatosította; s ezekben az évtizedekben működött szlovák népnyelven az első számottevő költő, a ferences Hugolin Gavlović (1712–1787). A lélekszámban igen megerősödött magyarországi szerbek és románok körében a karlócai szerb érsekség, illetve a balázsfalvi görög katolikus román püspökség kezd egyházi központból lassan kulturális és nemzeti centrummá fejlődni; sőt a latin kultúrával megismerkedő román egyháziak sorában

már a nacionalista ideológiának, a dáko-román elméletnek az első – még erősen rendi színezetű – hirdetője is megjelenik Klein (János) Ince (1692–1768) balázsfalvi püspök személyében.

Mind a magyar, mind a nemzetiségi kulturális törekvéseket jellemzi, hogy még nem áll mögöttük szervezett mozgalom, valamely – nemzeti célokért küzdő – társadalmi réteg. A különböző népek értelmisége a barokk kései szakaszában feudális kiváltságokra, vagy pedig a bécsi kormányzat segítségére építve próbálta egyelőre szerény céljait elérni. Így a németek a városi privilégiumok nyújtotta lehetőségekre, valamint Bécs rokonszenvére számíthattak; a szerbek a nemzeti egyház kereteit használhatták fel; a románok pedig a katolikusokkal való uniót szorgalmazó állami egyházpolitika egyes intézkedéseit fordíthatták javukra. A nemesi Magyarországon a kiváltságokból és a hatalomtól származó kezdeti előnyök természetesen leginkább a magyar nemzeti eszmélkedés számára biztosítottak kedvező feltételeket. De miközben a nemesi vezetés a magyar fejlődést a többenél előnyösebb helyzetbe juttatta, egyúttal emezeknél sokkal súlyosabban meg is terhelte azt feudális maradványokkal.

Az egyes népek nemzeti ébredése mellett a hungarus-tudat átalakulásának volt egy másik útja is: feloldódása az össz-birodalmi, osztrák állampatriotizmusban. Ez utóbbi a Habsburg-országok egységének és az uralkodóházhoz való tartozásnak a kifejeződése, s meghonosodása természetes következménye volt a felvilágosodott abszolutizmus ama törekvésének, hogy Magyarországot a monarchia tartományai közé bekebelezze. A Habsburg-állampatriotizmus hazai bázisát egyes polgári gondolkodású elemek alkották, akik a feudalizmus visszaszorítását inkább a központi kormányzattól várták, mint az előjogaihoz ragaszkodó nemességtől. Az irányzat legnevesebb hazai [556](#)származású képviselője ebben az időszakban Kollár Ádám Ferenc (1718–1783), a magát szlováknak valló kiváló történész volt, aki *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra...* (A törvényhozó hatalom eredetéről és állandó gyakorlásáról egyházi ügyekben), (Bécs 1764) című munkájával támogatta az uralkodó reformjait a magyar rendekkel szemben. Ő vette kézbe Bél Mátyás halála után a hazai államismeret ügyét, s a *Notitia* folytatására 1762–1763-ban egy tizenkét tagból álló tudós társaságot akart szervezni. Végül Tersztyánszky Dániel (1730–1799) szerkesztésében, *Allergnädigst Privilegirte Anzeigen* (Legkegyelmesebben Engedélyezett Hírlap), (1771–1776) címmel tudományos folyóiratot indított, mely mindvégig birodalmi összefüggésben tárgyalta Magyarország viszonyait.

A barokk világ hanyatlását s az új korszak előkészítését jelzi az értelmiség tudományos és irodalmi munkásságának a karaktere, stílusa is. E réteg írói a tudományos és szépirodalmi tevékenység között még nem tettek elvi különbséget, személyi tekintetben sem különültek még el tudósok és írók, a gyakorlatban a két munkaterület mégis már pontosan elhatárolódott egymástól. A természettudományi ismeretek elmélyülése s a történetírásba bevonuló kritikai módszer ugyanis végleg felbomlasztotta a vallásosságnak alárendelt barokk enciklopédizmust, betetőzve a szaktudományoknak azt az önállósodását, amely Bél Mátyás és köre jóvoltából az előző periódusban megkezdődött. A tudós-írók azelőtt minden magasabb iskolát végzett ember számára írták szakismereteket közvetítő műveiket, most azonban végbement szaktudomány és ismeretterjesztés elkülönülése: a szakembereknek szánt tudományos értekezéseket, összefoglalásokat fejlett segédeszközök igénybevételével, terjedelmes bizonyító anyaggal ellátva, az irodalmias előadást mellőzve alkották meg; a művelt közönség részére írt ismeretterjesztő munkák viszont az érdekes és élvezetes olvasmány formáját öltötték magukra, s igényes irodalmi eszközökkel (pl. versben) készültek. Az értelmiségi írók munkásságának szépirodalmi ága a hagyományosan iskolához kötött műfajokra korlátozódott: a tudós, tudóskodó költészetre, illetve az oktatás és nevelés szolgálatában álló drámára. Egyesek közülük a nemesség számára, s ízléséhez igazodva szépprózai műveket is írtak; ezekről az előző fejezetben már beszámoltunk.

Minthogy e réteg a hagyománynak megfelelően latinos műveltségű, s a magasabb tanintézetek oktatási nyelve továbbra is a latin, az értelmiség literatúrája erősen deákos színezetű lett. A nemzeti nyelv fontosságának elismerése nem állta útját a hazai latin irodalom utóvirágzásának. Az ismeretterjesztő művek, valamint az iskoladrámák nagy része – a szélesebb olvasóközönségre való tekintettel – ugyan már magyar nyelvű, az értelmiségi elit belső ügyének tekintett tudományos irodalom és a hivatásszerűen

művelt tudós poézis viszont túlnyomórészt latin maradt.

A rokokó évtizedek magas műveltségű íróinak latin nyelve azonban nem azonos már a jezsuiták által képviselt barokk latinsággal. A tiszta klasszikus latinhoz való visszatérés, mely Bél Mátyás és Maróthy György iskolai reformjai keretében indult meg, általános tendenciává vált, szoros összefüggésben új irodalmi tájékozódással. Míg a nemesi íróknál az egykorú francia, ⁵⁵⁷német, olasz irodalom ismerete a magyar nyelvű barokk hagyaték átformálódását indította meg, a deákos műveltségű értelmiséget a 17–18. század francia irodalmából, valamint Gottsched franciákat utánzó munkásságából a klasszikus latin irodalomra emlékeztető vonások ragadták meg. Ezzel összhangban a tudós írók nagy figyelmet szenteltek az antik mintaképeket híven követő latin humanista íróknak, valamint a római klasszikusoknak. Kik közül Plautus, Vergilius, Horatius lettek különösen kedvelt és utánzott szerzők.

A világi értelmiséggé fejlődő egyháziak irodalmi munkásságában így a rokokónak más változata alakult ki, mint a nemesi íróknál. Erősen klasszicizáló, deákos rokokó jellemzi szépirodalmi alkotásait, melyekben erősen érvényre jutnak már az áttekinthetőség, rend, fegyelem polgári as erényei. Az alkalmi, ünnepi jellegű írások kivételével, műveik nagy részében végérvényesen szakítottak a patetikus barokkal: a csiszolt forma, élcélődő szellemesség, derűs, ironikus, gyakorlatias szemlélet, drámában a szabályos szerkesztés, költészetben az allegorizálás mellőzése a fő sajátosságuk. A barokk hagyományos formavilága, amennyiben még tovább él írásaikban, elvilágiasodva, hitelét veszítve, nemegyszer travesztáltnak, a fellengzősséget tette nevetségessé a fenséges érzésének felkeltése helyett.

Tudományos képzettségük folytán a nemesi literátoroknál nagyobb figyelmet szenteltek a stílus és az irodalom elméleti kérdéseinek. A külföldi teoretikus munkák közül a francia Dominique Bouhours (1628–1702) műveit adták ki hazai olvasók számára: *Methodus de argutiis* (Bécs 1750) című könyve négy párbeszédben az okos szellemességet (argutia) és annak helyes megítélését tárgyalja; a rokokó ízlésű *Cogitationes ingeniosae antiquorum ac recentiorum authorum* (Régi és új írók elmés gondolatai), (Kassa 1752) pedig a régi (ókori) és újabb írók értékéről Európa-szerte folytatott vitához kapcsolódik. Ez utóbbi kiadvány hazai megjelenése, illetve a kassai jezsuita akadémián – Molnár János dékánása alatt – erről a kérdésről rendezett vita e híres irodalmi polémia magyarországi visszhangjáról tanúskodik. A hazai szerzők közül eredeti elméleti művet a neves jezsuita történész, Kaprinai István írt: *Institutio eloquentiae sacrae* (Az egyházi ékesszólás tankönyve), (Kassa 1758) című kétkötetes egyházi szónoklattana nagy irodalmi tájékozottsággal s a legjobb külföldi szaktekintélyek felhasználásával készült. Az új ízlés jele, hogy Kaprinai még Pázmány szónoklataiban is hiányolja "a mai kor művésziességét".

Az értelmiség hivatásos irodalmi munkásságának a termékei – eltérően a nemesi literatúra nagy részének kéziratosságától – túlnyomórészt nyomtatásban jelentek meg. A megnövekedett igényeket nagyjából ki is tudta elégíteni a 18. század második felének viszonylag széles nyomdai bázisa. Ekkor még virágzottak az egyes egyházak nagy múltú és újonnan alapított tipográfiái, mellettük pedig egyre jobban gyarapodtak az önálló polgári vállalkozások, hogy a következő korszakban majd ők vegyék át a vezető szerepet.

Az előző periódus élenjáró műhelye, a nagyszombati jezsuita (egyetemi) nyomda változatlanul ontotta a könyveket; termeléséről a korszak vége felé kiadott katalógusa tájékoztat (*Catalogus librorum, qui in academica universitatis ⁵⁵⁸Tyrnaviensis S. J. typographia... reperiuntur* (A nagyszombati jezsuita egyetem nyomdájában készült könyvek katalógusa), Nagyszombat 1770). Hasonlóképpen erőteljes működést fejtett ki a jezsuiták kassai és kolozsvári nyomdája, s kezdtek melléjük felzárkózni a korábban már említett főpapi alapítású üzemek is (Eger, Nagyvárad stb.). A protestáns nyomdák között legtöbbször a debreceni publikált, mely Margitai János vezetése alatt 1750-ben már kilenc fővel dolgozott, évi 800–1000 forint hasznót hajtva a városnak. Margitai halála (1751) után egy időre zavaros viszonyok következtek, de később újra erőre kapott az üzem, s az 1770-es évektől megduplázódott a nyereség, bár a szabad fejlődést erősen gátolta a katolikus cenzúra. Erdély protestáns olvasóit a kolozsvári református kollégium nyomdája, a szebeni sajtó, valamint az 1763–1774 között működő nagyenyedi üzem látta el nyomtatványokkal.

A század első felében alapított polgári nyomdavállalatok tulajdonosai közül a Landerer-család tört az élre.

Landerer János Sebestyén 1724-ben felállított budai tipográfiája Landerer Lipót Ferencre szállt, testvére, János Mihály viszont a pozsonyi Royer-nyomdát szerezte meg (1750). Ez utóbbi később, Eitzenberger Ferenc Antal 1756 óta működő üzeme mellé, Pesten egy második műhelyt is nyitott (1773), végül 1775-ben megvásárolta a kassai jezsuiták nyomdáját is. Ekkor már vitathatatlanul vált a polgári vállalkozók hegemóniája a magyar könyvkiadásban, hiszen a jezsuita rend feloszlata, s a nagyszombati nyomda állami kezelésbe vétele a legnagyobb konkurenst távolította el útjukból. Közben a könyvkereskedelem, amit korábban nyomdászok és könyvkötők láttak el, szintén önállósult. 1772-ben már rendelet is szabályozta az ezzel kapcsolatos ügyeket, tanulóidőt, vizsgát írva elő a jövőbeni könyvkereskedők számára.

A laicizálódó egyházi értelmiség tudományos és irodalmi tevékenysége a felvázolt ideológiai, ízlésbeli és szervezeti kereteken belül rendkívül gazdagon bontakozott ki az 1740–1770 közötti időszakban. Számos író és tudós hihetetlen munkabírásról tett tanúságot, egyesek műveinek a bibliográfiája több száz tételre rúg. Az írói munka e hőszainak a tevékenysége ugyan – akárcsak nemesi író-kortársaiké – a magyar irodalom fejlődésébe nem vitt még minőségi fordulatot, megteremtette azonban eljövételének mennyiségi feltételeit. És ha egyelőre progresszív társadalmi eszméket, merész polgári ideológiát hiába keresnénk is írásaikban, a következő évtizedekben már a felvilágosodás számos harcosa kerül majd ki soraikból. A nemesség polgárosodásának és nemzeti mozgalmának, illetve a felvilágosult abszolutizmus kiteljesedésének (josefinizmus) a sodrában pedig egy kis részük annyira radikalizálódik már, hogy nemcsak a polgári haladásnak és nemzeti függetlenségnek, hanem a forradalomnak is szószólója lesz (jakobinusok).

Irodalom

Angermayer Károly: A Pressburger Zeitung története. Pozsony 1896. – *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I–II. 1899–1902. – *Gárdonyi Albert*: Magyar könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században, különös tekintettel Budára és Pestre. 1917. – *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi. [1924.] – *Balassa Brunó*: A történettudomány múltja hazánkban. Pécs 1929. – *Lósy-Schmidt Ede*: Hatvani István élete és munkái. Debrecen 1931. – *Dezsényi Béla*: A magyar hírlapirodalom első százada (1705–1805). 1941. – *Gárdonyi Albert*: A Pressburger Zeitung megindítása. MKsz 1941. 121–131. – *Csóka Lajos*: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a XVIII. században. PannonhFőiskÉvk 1942. 3–59. – *Gerencsér István*: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. Regnum 1942–1943. 327–370. – *Balanyi György–Bíró Imre–Bíró Vencel–Tomek Vince*: A magyar piarista rendtartomány története. 1943. – *Gárdonyi Albert*: XVIII. századi nyomdáink műhelytitkaiból. MKsz 1943. 23–35. – *Gárdonyi Albert*: Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. MKsz 1944. 1–18. – *Juhász Miklós*: Egy fejezet Mária Terézia valláspolitikájából. Theol 1944. 146–155. – *Csapodi Csaba*: Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Száz 1945–1946. 85–137. – *Dankovics Ádám*: Adatok a XVIII. századi enyedi nyomda történetéhez. NyltudK 1960. 150–158.